

11. Проблема людини у філософії

С

Піко дела Мірандола

а

Я прочитав, шановні батьки, у писаннях арабів, що коли запитали Абдаллу Сарацина, що здається йому найдивнішим у світі, то він відповів, що немає нічого чудовішого, ніж людина. Цій думці відповідають і слова Меркурія: «О, Асклепій, велике чудо є людина!» Коли я міркував про значення цих висловів, мене не задовольняли ті численні аргументи на користь переваги людської природи, які приводить багато хто: людина є посередник між усіма творіннями, близький до вищого й пан над нижчими, товмач природи, бо має проникливість розуму, ясність мислення й допитливість інтелекту, проміжок між незмінною вічністю й часом, що тече...

...Зрештою мені здалося, що я зрозумів, чому людина є найщасливішою з усіх живих істот і гідною загального милування і який жереб був їй уготований серед усіх інших доль, жаданий не тільки для тварин, але й для зірок і потойбічних душ. Неймовірно й дивно! А як же інакше? Адже саме тому людину по праву називають і вважають великим чудом, живою істотою, дійсно гідною милування. Але що б там не було, вислухайте, батьки, і поблажливо вибачте мені цю промову.

Вже всевишній Отець, Бог-Творець, створив за законами мудрості світове помешкання, що нам здається найяснішим храмом божества. Наднебесну сферу прикрасив розумом, небесні тіла одухотворив вічними душами. Брудні й засмічені частини нижнього світу наповнив різномірною масою тварин. Але, закінчивши творіння, побажав майстер, щоб був хтось, хто оцінив би зміст такої великої роботи, любив би її красу, захоплювався її розмахом. Тому, завершивши всі справи... задумав, нарешті, створити людину. Але не було нічого ані в прообразах, звідки творець зробив би нове потомство, ані в схо-

вищах, що подарував би в спадщину новому синові, ані в лавах небосхилу, де сидів сам споглядальник всесвіту. Вже все було завершено; все було розподілено за вищими, середніми і нижчими сферами. Але не личило батьківській міцності бути відсутньою в останньому потомстві нібито виснаженою, не слід було сумніватися в його мудрості у необхідній справі через відсутність поради, не личило його благодіючій любові, щоб той, хто в інших повинен був вихвалити божественну щедрість, змушений був засуджувати її в самому собі. І вирішив, нарешті, кращий творець, щоб для того, кому не зміг дати нічого власного, стало загальним усе те, що було властиве окремим творінням. Тоді прийняв Бог людину як творіння невизначеного образу й, поставивши його в центрі світу, сказав: «Не даємо ми тобі, о Адаме, ні свого місця, ні певного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице, і обов'язок ти мав за власним бажанням, відповідно до своєї волі та свого рішення. Образ інших творінь визначений у межах встановлених нами законів. Ти ж, не обмежений ніякими межами, визначиш свій образ на свій розсуд, у владу котрого я тебе віддаю. Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є в світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який ти вважатимеш за кращий. Ти можеш переродитися в нижчі, нерозумні істоти, але можеш переродитися за велінням своєї душі і в вищі, божественні». О, вища щедрість бога-отця! О, вище і чарівне щастя людини, якій дано володіти тим, чим побажає, і бути тим, ким хоче!

Піко делла Мірандола. Промова про гідність людини.

Паскаль Б.

а

Всесвіт — це сфера, що не має меж, центр її всюди, периферія ж — ніде. І найвеличніший з тих, що можемо охопити, проявів всемогутності Божої полягає в тому, що перед цією думкою в розгубленості зупиняється наша уява.

А потім нехай людина знову помислить про себе і порівняє своє існування з усім суцільним; нехай відчує, яка вона загублена в цьому глухому куті Всесвіту, і, виглядаючи з комори, відведеної для неї під житло, — я маю на увазі видимий світ — нехай зрозуміє, чого варта наша Земля з усіма її державами та містами. І, нарешті, чого варта вона сама. Людина в безкінечності — що це значить?

А щоб їй уявилося не менше диво, нехай вона вдивиться в одну з найдрібніших серед відомих людині істот. Нехай вдивиться в малесеньке тільце кліща і в ще меншенькі частини цього тільця, нехай уявить собі його ніжки з усіма суглобами, з усіма судинами, кров, що тече по них, соки, що їх наповнюють, краплі цих соків, бульбашки газу в цих краплях; нехай і далі розкладає ці найдрібніші частки, допоки не вичерпається її уява, і тоді розглянемо ту межу, на якій вона запнула. Можливо, вона вирішить, що меншої величини в природі й не існує, а я хочу, щоб вона зазирнула в ще одну безодню. Хочу намалювати їй не лише видимий Всесвіт, але й безкінечність мислимої природи у стислих межах атома. Нехай людина уявить собі всі незліченні Всесвіти в цьому атомі, а у кожного — своє небесне склепіння, і свої планети, і своя Земля, і ті ж співвідношення, що і в видимому світі, і на цій Землі — свої тварини, і, нарешті, свої кліщі, яких знову-таки можна ділити, не відаючи відпочинку і терміну, поки не запаморочиться в голові від другого чуда, настільки ж вражаючого в своїй малості, як перше — у своїй величезності. Бо як не бути приголомшеним тим, що наше тіло, таке непримітне у Всесвіті, і водночас, всупереч цій своїй непримітності на лоні сущого, є колосом, цілим світом, вірніше, все суще порівняно з небуттям, якого не досягнути ніякій уяві!

Хто вдумається в це, той здригнеться; уявивши собі, що матеріальна оболонка, в яку його вклала природа, утримується на межі двох безодень — безодні безконечності та безодні небуття, він наповниться трепетом перед таким дивом; і здається мені, що допитливість його зміниться подивом, і безмовному спогляданню він віддасть перевагу над самовпевненим дослідженням.

Бо що таке людина у Всесвіті? Небуття порівняно з безконечністю, все суще порівняно з небуттям, серединне між усім і нічим. Вона не в змозі навіть наблизитись до розуміння цих крайнощів — кінця всесвіту і його початку, неприступних, прихованих від людського ока непроникною таємницею, і так само не може досягнути небуття, з якого виникла, і безкінечність, в якій розчиняється.

Вона вловлює лише видимість явищ, адже не здатна пізнати ні їх початок, ні кінець. Все виникає з небуття і несеться в безкінечність. Хто досягне поглядом настільки неозорий шлях? Це диво підвладне тільки її творцю. І більше нікому.

Паскаль Б. Думки.

Тому ті операції, до яких наші предки в епоху переходу від мавпи до людини упродовж багатьох тисячоліть поступово навчилися пристосовувати свою руку, спочатку могли бути лише дуже простими. <...> Перш ніж перший кремій за допомогою людської руки був перетворений у ніж, повинен був, вірогідно, пройти такий довгий проміжок часу, що порівняно з ним відомий нам історичний період уявляється незначним. Але вирішальний крок було зроблено, *рука стала вільною* і тепер могла засвоювати все нові і нові навички, а набута цим більша гнучкість успадковувалась і зростала від покоління до покоління.

Рука, таким чином, є не лише органом праці, *вона також є її продуктом*. Тільки завдяки праці, завдяки пристосуванню до все нових операцій, завдяки успадкуванню досягнутого таким чином особливого розвитку м'язів, зв'язок і, за більш довгі проміжки часу, також і кісток, і, завдяки все новому застосуванню цих успадкованих удосконалень до нових, все більш складних операцій, тільки завдяки всьому цьому людська рука досягла того високого рівня досконалості, на якому вона змогла, ніби чарівною силою, викликати до життя картини Рафаеля, статуї Торвальдсена, музику Паганіні.

<...>Разом з розвитком руки, працею почалось панування над природою, яке з кожним кроком вперед розширювало кругозір людини. В предметах вона постійно відкривала нові, до того невідомі властивості. З іншого боку, розвиток праці по необхідності сприяв більш тісному єднанню членів суспільства, так що завдяки їй ставали все більш чисельними випадки взаємної підтримки, спільної діяльності для кожного з них. Коротше кажучи, в процесі формування люди прийшли до того, що у них виникла *потреба щось сказати одне одному*. Потреба створила собі свій орган: нерозвинена гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась шляхом модуляції для все більш розвиненої модуляції, а органи рота поступово навчилися вимовляти один членороздільний звук за іншим.

<...>Спочатку праця, а потім і разом з нею членороздільне мовлення стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився на людський мозок, який, при всій своїй схожості з мавпячим, далеко переважає його величиною й досконалістю. А паралельно з подальшим розвитком мозку йшов подальший розвиток його найближчих знарядь — органів чуття. Подібно до того, як поступовий розвиток мовлення незмінно супроводиться відповідним удосконаленням органу слуху, так само розви-

ток мозку взагалі супроводжується вдосконаленням усіх відчуттів у їх сукупності. Орел бачить значно далі, ніж людина, як людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака має значно тонший нюх, ніж людина, як він не розрізняє й самої частки тих запахів, які для людини є певними ознаками різних речей? А відчуття дотику, яке мавпа ледве-ледве має в найбільш грубій, зачатковій формі, виробилося тільки разом з розвитком самої руки, завдяки праці.

Розвиток мозку і підлеглих йому чуттів, свідомості, яка дедалі більше прояснюється, здатності до абстракції й до умовиводу справляє зворотний вплив на працю і на мовлення, даючи обом усе нові й нові поштовхи до дальшого розвитку. Цей подальший розвиток з моменту остаточного відокремлення людини від мавпи аж ніяк не закінчився, а, навпаки, тривав і після цього, будучи в різних народів і в різні епохи щодо ступеня й напрямку різним, іноді навіть перетворюючись місцевими і тимчасовими рухами назад, він загалом і в цілому могутньою ходою йшов уперед, діставши, з одного боку, новий потужний поштовх, а з другого боку — більш певний напрям завдяки тому, що з появою готової людини виник до того ж іще новий елемент — суспільство.

Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину.

Юркевич П. а

Коли грецький філософ Платон учив, що тіло людини створено з вічної матерії, котра не має нічого спільного з духом, то він у такий спосіб допускав дуалізм метафізичний як у будові світу взагалі, так і в будові людини. Християнське світоспоглядання усунуло цей метафізичний дуалізм: матерію визнає воно витвором духу; отже, вона має носити на собі сліди духовного начала, з якого вона виникла. У явищах матеріальних ви бачите форму, закономірність, присутність мети й ідеї. Якщо людський дух розвивається в матеріальному тілі, якщо його вдосконалення пов'язане з віковим станом тіла, то цей зв'язок не є примусовим, продиктованим безмежними можливостями божественної волі: він визначається сенсом людського життя, його призначенням або ідеєю. Матерія, як говорить Шеллінг, прагне, поривається народити дух, і вона не байдужа до цілей духу, вона має первісне і внутрішнє відношення до них. Вивчіть добре тілесний організм людини, і ви можете розгадати, які форми внутрішнього, духовного життя відповідають йому. Вивчіть добре це

внутрішнє життя, і ви можете розгадати, який тілесний організм відповідає йому.

...Відомо, що після усунення дуалізму метафізичного залишається ще дуалізм гносеологічний, дуалізм знання. Скільки б ми не говорили про єдність людського організму, завжди ми будемо пізнавати людську істоту двома способами: зовнішніми відчуттями — тіло і його органи та внутрішнім відчуттям — душевні явища. У першому випадку ми будемо мати фізіологічне пізнання про людське тіло, а в другому — психологічне пізнання про людський дух.

...Здається, ясно, що думка не має просторової ні протяжності, ні просторового руху, не має фігури, кольору, звуку, запаху, смаку, не має ні ваги, ні температури; отже, фізіолог не може спостерігати її жодним із своїх тілесних відчуттів. Тільки внутрішньо, тільки в безпосередньому самоспогляданні він знає себе як істоту мислячу, так, що відчуває, прагне. Ці дві величини, тобто предмети зовнішнього і внутрішнього досвіду, суть, як говорять психологи, неспівмірні: наукового, послідовного переходу від однієї з них до другої ви не знайдете. Фізіолог буде спостерігати найскладніші рухи нервів, проте ці рухи, доки вони існують для зовнішнього досвіду, тобто доки вони суть просторові рухи, що відбуваються між матеріальними елементами, не перетворюються у відчуття, уявлення і думку.

...Отже, коли говорять, що рух нерва перетворюється у відчуття, то тут завжди обходять того діяча, котрий володіє цією чудесною перетворюючою силою або котрий має здатність і властивість народжувати в собі відчуття з приводу руху нерва: а сам цей рух, зрозуміло, не має в собі ані можливості, ані потреби бути чимось іншим, окрім руху.

Юркевич П. Із науки про людський дух.

Тейяр де Шарден П.

а

Доти, доки наші погляди на психічну природу зоологічної еволюції могли спиратися лише на вивчення тваринних нащадків та їх нервової системи, загальний напрям цієї еволюції мимоволі залишався для нас таким же туманним, як сама душа цих наших далеких побратимів. Свідомість піднімається в ході розвитку живих істот — от і все, що ми могли сказати. Навпаки, з моменту переходу порогу думки життя не тільки досягає рівня, на якому ми перебуваємо самі, але своєю вільною діяльністю починає відкрито виходити за рамки, окреслені фізіологією, її прогрес розкривається легше.

Повідомлення краще написано; ми його можемо краще прочитати також тому, що пізнаємо в ньому самих себе. Вище, при описі дерева життя, була відмічена наступна основна ознака: уздовж кожної зоологічної гілки мозок збільшується й диференціюється. Щоб визначити продовження та еквівалент цього закону на ступені рефлексії, відтепер нам досить сказати: «Кожною антропологічною лінією пробивається і зростає людське».

Тільки що мимохідь ми змалювали образ людської групи у всій її надзвичайній складності: ці раси, ці нації, ці держави в своєму сплетенні кидають виклик проникливості анатомів і етнологів. Значна кількість смуг у спектрі бентежить дослідника. Спробуємо ж краще вловити, чим є ця множинність загалом. І тоді ми побачимо в її незрозумілій будові не що інше, як скупчення леліток, які посиляють один одному одне й те ж світло, що відбивається. Сотні або тисячі граней, кожна з яких під різним кутом виражає одну реальність, що пробивається серед світу форм, які сприймаються на дотик. Ми не дивуємося (тому що це трапляється і з *нами*), коли бачимо, як у кожній з оточуючих нас осіб з року в рік розвивається іскра рефлексії. Всі ми також усвідомлюємо, принаймні невиразно, що *щось* змінюється в нашій атмосфері в ході історії. Чому ж, зіставляючи ці два очевидні факти й одночасно виправляючи деякі надмірно однобічні погляди відносно суто «зародкової» і пасивної природи спадковості, ми не стаємо більш чутливими до наявності чогось більшого, ніж ми самі, що розвивається всередині нас?

Тейяр де Шарден П. Феномен людини.

Шелер М. а

Також і духовна «особа» людини — це не субстанційна річ і не буття у формі предмета. Людина може лише активно зібрати себе в особу. Тому що особа є монархічно впорядкована структура духовних актів, яка являє собою унікальну індивідуальну самоконцентрацію єдиного безконечного духу, в якому вкорінена сутнісна структура об'єктивного світу. Але людина як інстинктивна і жива істота *рівнопочатково* коріниться також — в аналогічному сенсі і в божественному пориві «*природи*» до Бога. Цю єдність вкоріненості всіх людей, всього живого в божественному пориві, ми відчуваємо у великих рухах симпатії, любові і всіх формах чуттєвого єднання з космосом. Це — «діонісійський» шлях до Бога.

Людина, таким чином, не копіює певний існуючий, або такий, що був готовим ще до створення Богом, «світ ідей», або «провидіння», вона співтворець, співзасновник, і співвершитель ідеальної послідовності становлення, що становиться в світовому процесі і в ній самій. Людина є тим єдиним місцем, в якому і за посередництвом якого першосуще не лише розуміє і пізнає само себе — але вона є також те суще, в вільній рішучості якого Бог може здійснити і реалізувати свою чисту сутність. Призначення людини більше, ніж бути лише «рабом» і слухняним слугою Бога, воно більше, ніж тільки бути «сином» деякого готового в собі і досконалого Бога. В своєму людському бутті, яке є буттям рішучості, людина гідна більш високого звання соратника Бога, якому судилося нести прапор божества, прапор «*Deitas*», що здійснюється лише разом зі світовим процесом, попереду всіх речей у штормовій стихії світу.

Таким чином, оскільки індивідуальна особа кожної людини *безпосередньо* вкорінена в вічному бутті і душі, настільки ж не існує жодного загальнозначимого істинного світогляду, але є лише індивідуально-значимо-істинний і одночасно зумовлений історично в міру своєї досконалості й адекватності «змістовний» світогляд. Проте існує суворо *загальнозначимий метод*, за яким кожна людина — ким би вона не була — може знайти «свою» метафізичну істину.

Шелер М. Становище людини в космосі.

Сартр Ж.-П.

а

Атеїстичний екзистенціалізм, представником якого я є, більш послідовний. Він вчить, що, якщо навіть бога немає, то є принаймні одне буття, у якого існування передуює сутності, буття, яке існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Хайдегером, людська реальність. Що це означає: «існування передуює сутності»? Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світ, і тільки потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина не піддається визначенню тому, що спочатку нічого собою не являє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Отже, немає ніякої природи людини, як немає бога, що її задумав би. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою вона хоче стати.

І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє свою волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише тим, що сама з себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму. Це і називається суб'єктивністю, за яку нам докоряють. Але що ми хочемо цим сказати, крім того, що у людини більше гідності, ніж у каменя або стола? Бо ми хочемо сказати, що людина — істота, яка спрямована у майбутнє, й усвідомлює, що вона проектує себе у майбутнє. Людина — це перш за все проект, який переживається суб'єктивно, а не мох чи пліснява, і не цвітна капуста. Ніщо не існує до цього проекту, нема нічого на збагненному розумом небі, і людина стане такою, якою є її проект буття. Не такою, якою побажає. Під бажанням ми звичайно розуміємо свідоме рішення, яке у більшості людей з'являється вже після того, як вони щось із себе зробили. Я можу мати бажання вступити в партію, написати книгу, одружитися, але це все лише прояви більш первинного, більш спонтанного вибору, ніж той, який звичайно називають волею.

Але якщо існування справді передує сутності, то людина відповідає за те, чим вона є. Отже, в першу чергу екзистенціаліст віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми кажемо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідає тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два значення, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний проект сам себе обирає, а з іншого боку — що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме друге значення є глибоким значенням екзистенціалізму. Коли ми кажемо, що людина сама себе обирає, ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо всіх людей.

Справді, немає жодної нашої дії, яка, створюючи з нас людину, якою ми хотіли би бути, не створювала б в той же час образ людини, якою вона, за нашими уявленнями, повинна бути. Обрати себе так чи інакше значить одночасно стверджувати цінність того, що ми обираємо, оскільки ми в жодному разі не можемо обирати зло. Те, що ми обираємо, завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх.

Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — це гуманізм

Питання про сенс життя саме по собі зовсім не безглузде питання, і наскільки б обтяжливою не була для нас його нерозв'язність або невирішеність, міркування про незаконність самого питання нас не заспокоюють. Ми можемо на певний час відмахнутися від цього питання, відігнати його від себе, але в наступну ж мить не «ми» і не наш «розум» його ставить, а воно само настирливо стоїть перед нами, і душа наша, часто зі смертельною тугою, запитує: «Для чого жити?»

Очевидно, що наше життя, простий стихійний процес його проживання, перебування на світі й усвідомлення цього факту зовсім не є для нас «самоціль». Воно не може бути самоціллю, по-перше, тому, що загалом страждання і тяготи переважають у ньому над радощами й насолодами, і, незважаючи на всю силу тваринного інстинкту самозбереження, ми часто не розуміємо, для чого ж це ми повинні тягнути цю тяжку лямку. Але і незалежно від цього воно не може бути самоціллю і тому, що життя, по самій своїй сутності, не є нерухомим перебуванням у собі, самодостатнім спокоєм, а робленням чогось, або пориванням до чогось; тому мить, в яку ми вільні від будь-якої справи чи прагнення, ми відчуваємо як нестерпно-нудний стан порожнечі і незадоволення. Ми не можемо жити для життя; ми завжди — хочемо цього чи ні — живемо для чогось. Але тільки в більшості випадків це «щось», будучи метою, до якої ми прагнемо, є, за своєю сутністю і в свою чергу, засобом, і при цьому засобом для збереження життя. Звідси виникає це нестерпне зачароване коло, яке гостріше за все дає нам відчути безглуздість життя і породжує тугу за його осмисленням: ми живемо щоб працювати над чимось, прагнути чогось, а працюємо, турбуємося й прагнемо — для того, щоб жити. І, змучені цим кружлянням у білячому колі, ми шукаємо «смислу життя» — ми шукаємо прагнень і справ, які не були б спрямовані на просте збереження життя, і життя, яке не витрачалося б на тяжку працю заради його ж збереження.

Ми повертаємося, таким чином, назад до поставленого питання. Життя наше є осмисленим, коли воно служить деякій розумній меті, змістом якої ніяк не може бути просто саме емпіричне життя. Але в чому ж полягає її зміст, і, перш за все, за яких умов ми можемо визнати кінцеву мету «розумного»?

Якщо її розумність полягає не в тому, що вона є засобом для когось іншого, інакше вона не була б дійсною, кінцевою метою — то вона може полягати лише в тому, що ця мета є такою безперечною самодостатньою цінністю, про яку навіть немає сенсу ставити пи-

тання: «Для чого?» Щоб бути осмисленим, наше життя — всупереч твердженням прихильників «життя заради життя» і згідно з явною вимогою нашої душі — *має бути служінням вищому і абсолютному благу*.

Але цього мало. Ми бачимо, що в сфері відносної «розумності» можливі і часто-густо зустрічаються випадки, коли щось є осмисленим з пункту бачення третьої особи, але не для самого себе. Те саме мислимо в сфері абсолютної розумності. Якби наше життя було віддане служінню хоча б вищому й абсолютному благу, яке, проте, не було би благом для нас, або в якому ми самі не брали б участі, то для нас воно все ж таки не мало б сенсу. Ми вже бачили, яким безглуздим є життя, присвячене благу прийдешніх поколінь [...] Життя осмислене, коли воно, будучи служінням абсолютному й вищому благу, є разом з тим не втратою, а утвердженням і збагаченням самого себе — коли воно є служінням абсолютному благу, яке є благом і для мене самого. Або, інакше кажучи: абсолютним у значенні досконалої безперечної ми можемо визнати лише таке благо, яке є водночас і самодостатнім, що перевищує всі мої особисті інтереси і є благом для мене. Воно повинно бути одночасно благом в об'єктивному і суб'єктивному сенсі — і вищою цінністю, до якої ми прагнемо заради неї самої, й цінністю, що поповнює, збагачує мене самого...

Франк С. Сенс життя.

Фромм Е. а

Основна соціальна дихотомія — дихотомія життя і смерті. Той факт, що треба буде померти, — невідворотний для людини. Людина усвідомлює цей факт, і сама ця свідомість глибоко впливає на її життя. Але смерть залишається повною протилежністю життю, яка є чужою і несумісною з проживанням життя. Все знання про смерть не відмінить того, що смерть — не складова життя, і нам не залишається нічого іншого, як прийняти сам факт смерті, скільки б ми не тривожились за наше життя, воно все одно завершиться смертю. «Все, що людина має, вона віддасть за своє життя», і «мудра людина — як каже Спіноза — думає не про смерть, а про життя». Людина намагається заперечити цю дихотомію через ідеології, наприклад, через християнську концепцію безсмертя, яка, приписуючи душі безсмертя, заперечує трагічний фінал, що людське життя закінчується смертю.

Сутність людини приводить до іншої дихотомії: хоча кожна людська істота є носієм всіх людських можливостей, короткий термін (протяжність) життя людини не допускає їх повної реалізації, навіть при найсприятливіших обставинах. Тільки якщо б час життя індивіда був би тотожним часу життя людства, він міг би брати участь у людському розвитку, що відбувається в історичному процесі. Людське життя, що починається і завершується деякою випадковою крапкою в процесі еволюції роду, вступає в трагічний конфлікт з індивідуальною вимогою реалізації всіх можливостей. Людина має, м'яко кажучи, туманне уявлення про суперечність між тим, що вона могла б реалізувати, і тим, що справді реалізує. І тут ідеологія знову ж намагається примирити або заперечити існуючу суперечність, переконуючи, що життя триває й після смерті, або що даний історичний період є остаточним, таким, що вінчає досягнення людства. А ще є ідеологія, яка стверджує, що сенс життя треба шукати не в його повній реалізації, а в соціальному служінні й соціальних обов'язках, що розвиток, свобода і щастя людини (індивіда) підкорені або навіть не порівнюються з благополуччям держави, спільноти чи як там ще можна символізувати вічне життя, трансцендентне індивіду.

Людина самотня, і в той же час пов'язана з іншими. Вона самотня в тій мірі, в якій вона є унікальною істотою, не тотожною нікому, що усвідомлює себе окремою особою. Вона самотня, коли має щось оцінити чи прийняти певне рішення самостійно, силою свого розуму. І все ж вона не може перенести самотності, відокремленості від ближніх. Її щастя залежить від почуття солідарності з ближніми, з минулими і майбутніми поколіннями.

Фромм Е. Людина для себе.